

ujedno i uvjet za ostvarenje vječne sreće za kojom čovjek čezne. Autorica knjige tu istinu izražava ovim riječima: »Samo u onoj mjeri u kojoj mi sebe darivamo, predaje nam se i božanski život« (24).

Odsjaj Vječne Ljubavi, najnovije književno djelo sestre Marije, veliko je obogaćenje ove vrste literature u Hrvata. Ova nam knjiga svjedoči da novi svijet za kojim ljudi na zemlji čeznu ne dolazi sa zemlje, nego odozgo, iz samog Izvora ljubavi, vječnoga Boga, koji je ljubav sama. Taj novi, obnovljeni, spašeni svijet dolazi nam po Isusu Kristu, koji je, kako to i autorica piše: »Utjelovljena Ljubav« (205). Budući da je Bog ljubav, moći će mu se približiti samo oni koji budu znali nesebično ljubiti, ili, kako to lijepo upozoruje Dostojevski: »Ako budeš ljubio svaku stvar, otkrit ćeš i tajnu Božju u stvarima... Koliko više budete napredovali u ljubavi, toliko više bit ćete uvjereni o opstojnosti Božjoj i besmrtnosti vaše duše« (19).

Knjiga sestre Marije na zanimljiv i uvjerljiv način govori nam o dubokoj čežnji ljudskog duha za svojim Stvoriteljem i o tomu kako da naš duh dođe do Boga – vječnog Izvora ljubavi i tako pronade i ostvari smisao svoje egzistencije. Parafrazirajući misli sv. Ireneja autorica kaže da se »potpuno ostvarenje savršenog čovjeka zbiva istom po dobivanju Duha Svetoga. Po tome tek čovjek postaje ono što je po Božjoj zamisli imao postati, zadobiva sinovstvo Božje i dolazi do toga da će mu Bog dati puninu života u neraspaldljivosti« (216). Tko otkrije takvog Boga i tko mu se potpuno i iz ljubavi preda, taj počinje istinski živjeti, ili, kako to izvrsno krasnoslovi Karl Jaspers: »moje predanje Njemu bez pridržaja, istinski je način egzistencije.« U tom citatu sadržana je i glavna

poruka knjige sestre Marije od Presvetog Srca.

Mijo Nikić

Povijest filozofije Branka Bošnjaka

U svijetu paradoksa, u trenucima radosnim i bolnim, sličnim onima u kojima je Aurelije Augustin »ognjenim žarom« pisao dramtičnu i vizionarsku epopeju »De civitate Dei«, dogodilo se da je potkraj g. 1993. »Nakladni zavod Matice hrvatske« izdao opsegom (1664 stranica) i opremom zamašno djelo marksističkog filozofa Branka Bošnjaka »Povijest filozofije«, dok – gotovo istodobno – »Beogradski izdavačno grafički zavod« objavljuje »Istoriju filozofije« engleskog isusovca Frederika Koplstona (Frederick Copleston, S.J. (1907), koja po obavijesti pisca predgovora srpskog filozofa dr. Slobodana Žunjića (1949) iznosi (u devet tomova) više od 4500 stranica. Meni su pri ruci dva sveska II. izdanje iz 1991. – »Grčka i Rim« (571 stranica) i »Srednjovjekovna filozofija« (680 stranica) – te ne znam je li u međuvremenu tiskan još koji od najavljenih devet. (Vidi: »Razmišljanje uz prijevod Povijesti filozofije Fredericka Coplestona« Miljenka Belića u OŽ, 1-2, 1990.).

Da bih izbjegao zamke čudnovate paranodine psihoze u kojoj »neki ljudi žude za ulogom žrtve«, posebice oni kojima je žrtvovanje drugih bilo sasvim normalno, u kojoj progonitelji jauču zbog progonjenosti, trsit će se da u prikzu knjige ostanem što više informativan. Neprijeporno je da pojave izvorne »Povijesti filozofije« ni u velikim narodima nije mali događaj a kamoli u malima. Od posljednje – na žalost nedovršene – Šancove minulo je 50 godina, a pretisak g. 1988. Bazaline

povijesti filozofije, prve na hrvatskom jeziku, ostao gotovo nezapažen. Zato najprije, evo tehničkih i opisnih podataka, poput onih u katalogizaciji: Djelo Branka Bošnjaka *Povijest filozofije Razvoj mišljenja u ideji cjeline* tiskano je u Tri knjige. *Knjiga prva* na 544 stranice, uz uvodni dio (od 7. do 61. str.) u kojem je izlazio i obrazložio svoje poglede na filozofiju povijesti i kriterije za povijest filozofije («...*Svaka povijest filozofije ide nužno na izbor tema, jer sve se ne može odrediti. Ovdje se išlo za tim da se pokaže: 1. što se mislilo, 2. kako se mislilo i 3. zašto se mislilo kako se mislilo. Ta tri pitanja sadrže i predmetni i metodološki opseg*» (str.9.), zahvaća *Grčku filozofiju* (od 6.5. do 285.str.), *Helenizam i aleksandrijsko razdoblje* (od 286. do 382. str), te *Patristiku i skolastiku* (str.393. do 523. str.). Da ne duljim: tu je sve – uz malo veće navođenje izvornih tekstova – kao i u drugim povijestima filozofije. I periodizacija i izvori, i omjeri prostora danog pojedinim filozofijama slični su kao i kad drugih, samo što je on doneke privilegirao one koje smatra ateistima i materijalistima, osobito protivnicima kršćanstva (npr. omiljenog Kelzosa). Uglavnom, svi su na broju: Neki portretirani, drugi uljepšani, treći karikirani. Malo iznenađuje da pristaše historijskog materijalizma zanemaruju tzv. *bazu* prirodne snage i prirodne odnose, društveno-proizvodne formacije, robovlasnički i feudalni sistem, povijesni sklop, i sl., preferirajući tzv. *nadgradnju*. Kao da ne slijedi osnovnu Marxovu tezu: »*Ne određuju svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest.*«

Knjiga druga (444 str.) obrađuje povijest filozofije od početka našeg vijeka s bitno promijenjenim zemljovidom svijeta, Hunskim nadiranjem i zemljo-

pisnim otkrićima novih kontinenata. Od renesanse i humanizma, preko filozofije prirode, misticizma, racionalizma, empirizma do francuskog prosvjetiteljstva u kontekstu povijesno-religioznog preokreta ideja i vrednota. Svi su tu: Giordano Bruno, Galileo Galileji, Jakob Böhme, Erazmo, Luther, Descartes, Spinoza, Leibnitz, Pascal, Francis Bacon, John Locke, George Berkley, David Hume, Voltaire, Holbach, Rousseau, Diderot, D'A Lambert i mnogi drugi. Treba odati priznanje autoru da je u galeriji velikih umova našao dolično mjesto hrvatskim misliocima, npr. Frani Petriću, Matiji Vlačiću, Ruderu Boškoviću. Kao i u prvoj knjizi, i u ovoj ne skriva svoje simpatije i antipatije. Na primjer, o Lutheru kao da su najznačajnije misli izrekli Marx, Engels, Bloch, o Leibnizu Fuerbach, a najvažnije je ona ocjena prosvjetiteljstva što su je dali Horkheimer i Adorno. Tu je jasno i inkvizicija i posmrtno spaljivanje našeg Dominisa na Cvjetnom trgu u Rimu na istom mjestu gdje je prije spaljen G. Bruno i Bartolomejska noć. Našao se tu i Veliki inkvizitor iz »*Brće Karamazovih*«, itd. Sve u duhu »slobodarstva« i »tolerancije«, Voltaireovom parolom: »*Uništite bestidnicu*«, tj. Crkvu. *Knjiga treća* – opsegom najveća – 673.str. – u povezanosti je najznačajnija jer prikazuje novo doba i mislioce koji su izgrađivali, nadahnjivali našu epohu, tako da njihovi likovi i misli, utisnuti u razum i senzibilitet mnogih, obilježavaju i »objektivni« i »subjektivni« duh svijeta od Francuske i Oktobarske revolucije (tako rekavši) do rušenja Berlinskog zida. Dovoljno je samo spomenuti imena: Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Nietzsche, Comte, Marx, Lenjih, James, Bergson, Husserl, Heidigger, Jaspers, Chardin, Russel, Sartre, Boch..., koja su zvonila i zvone u mentalitetu čita-

vog čovječanstva. To je bila divna prigoda Bošnjaku da ocrtavajući njih u punom zamahu iznese svoje filozofske (marksističke) i ateističke poglede. Na njegovoj šahovskoj ploči (oprostite na gruboj metaforici!) sve glavne figure u službi su kralja Marxa, tako da je to, ustvari, povijest marksizma. Pregnantno, eruditivno, faktografski bogato, argumentima i zaključcima izazovno štivo. U knjizi svatko može naći mnogo novog i malo poznatoga. Za nas je osobito vrijedno što je dao opširan, objektivan prikaz hrvatske filozofije (od 610. do 650. str.). I filozofi »skolaističke tradicije« (Stadler, Bauer, Šanc, Zimmermann) veoma su korektno interpretirani. Zaključak na kraju knjige glasi: »Ako čovjek u egzistencijalnom pogledu (s obzirom na automatske mogućnosti uništenja) ima budućnost, tada i filozofija kao mišljenje o pojedinačnom u odnosu na cjelinu ima budućnost po načinu saamog tog mišljenja...« (665. str.).

Izdavač obujmom najveće knjige objavljene pod nekim amblemom »Maticе Hrvatske« jest »Nakladni zavod Maticе hrvatske«; »Prometej – knjižnica temeljnih djela o civilizaciji, kulturi i umjetnosti; Urednik: Branimir Donat. Knjiga je objavljena s pomoću Republičkog fonda za kulturu Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske, s pomoću Ministarstva znanosti, tehnologije i informatike Republike Hrvatske, i s pomoću zaklade »Otvoreno Društvo«, Predstavništva za Hrvatsku. Bibliografska bilješka na omotu. Naklada: 300 primjeraka. Cijena: oko 850 kuna.

Mislim da sam informativno zabilježio uglavnom osnovne sadržaje i tehničke podatke o djelu koje će uzburkati duhove kao znak protivljenja hrvatskoj kršćanskoj tradiciji i vjeri većine Hrvata.

Nedavno je sociolog J. Jukić (CuS, br 1, 1994) iznova upozorio na obvezu Crkve da čita znakove vremena, istaknuvši da »o marksističkom socijalizmu, kao zbilji i ideologiji, nije rečena ni prva a kamoli zadnja kritična i znastvena riječ«. I dalje: »Sviđalo li se nekome ili ne, lijeva misao dio je moderne kulture.« O vitalnosti marksizma svjedoči Bošnjakova »Povijest filozofije«, točnije rečeno: povijest afirmacije ateizma u misaonom i društvenom obzoru. U antiteizmu i antireligioznosti pisac je upravo fanatičan. Jedan od oblika toga fanatizma jest i taj da u cijelom troknjižju ime Bog piše malim slovom, što bi bilo komično da nije jako, jako jadno. I to i za autora i za izdavača. Slično je i s bilježenjem vremenske periodizacije. Umjesto u zapadnoj civilizaciji općenito prihvaćenog datiranja prije i poslije Krista, on upotrebljava (u komunizmu nametnutu) naznaku: prije i poslije naše ere! (Kakve i čije ere?!). Takvih »vicmeherskih« floskula i bockanja ima mnogo te sam se tijekom čitanja pitao: zar je moguće da razborit, učen mislilac najednom silazi na razinu Vase Pelagića?! Nakon dugog razdoblja njegova »dijalogiziranja«, očekivalo bi se, ako ne baš više poštovanja, ono barem veća delikatnost prema sugovornicima i čitateljima vjerničkog usmjerenja. Ali ne... On je ovdje često neobziran, osoran, pun prezira prema vjernicima kao intelektualno i etički manje vrijednom soju. Stoga je nastala uznemirenost i među onima koji Bošnjakovu knjigu neće ni prolistati a nekmoli pročitati. Uvjeravam ih da nema razloga za zabrinutost. On nije bauk, on je filozof koji raspravlja i izaziva raspru, zato s njim treba raspravljati, kako se već u prošlosti (i to uspješno!) činilo.

Za razumijevanje nečijeg stava i učenja, u određenoj mjeri, važno je ali ne bitno, i poznavanje autorova života.

Navodim samo neke podatke korisne za povijesno ukorjenjivanje (situacioniziranje) same teme: Branko Bošnjak rođen je g. 1923. u Stojčinovcu kraj Osijeka. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu g. 1950. diplomirao je filozofiju, jugoslavistiku i grecistiku. Doktorirao je 1956. godine. Od g. 1950. djeluje pri Katedri za filozofiju kao asistent, g. 1960. kao docent, g. 1964. kao izvanredni, te od 1970. kao redoviti profesor povijesti filozofije. Objavio je podosta filozofskih djela, od kojih su najveću pozornost u kršćanskim krugovima probudile polemičke knjige »Filozofija i kršćanstvo« (1. izdanje 1966, 2. izdanje 1988) i »Grčka filozofska kritika Biblije« (1971). One su tako iritantno izazovno impostirane da je katolički tisak (za komunističke vlasti oskudan i strogo nadziran) ipak morao naći načina da se oglasi. Prvi protivni glas omogućio je sam prof. Bošnjak pristavši na jasni dijalog (sada već povijesni!) s isusovcem Mijom Škvorcem (1919-1988) na tribini »5 minuta poslije 9« u Studentskom centru pred 2500 zažarenih mladih slušatelja 28. ožujka 1967. godine. Razgovor jer u redigiranom obliku u knjižici pod naslovom »Marksist i kršćanin« objelodanjen 1969. godine. O knjizi je opširnu znanstveno kritičku studiju u reviji »Nova pot« napisao istaknuti slovenski filozof prof. dr. Janez Janžekovič. Studiju je u hrvatskom prijevodu prenijela revija »Crkva u svijetu«. Franjevac prof. dr. Kvirin Vasilj (1917) najprije je u (tad emigrantskoj) »Hrvatskoj reviji« g. 1968. napisao polemički osvrt, a poslije - g. 1976. - i cijelu knjigu (više od 200 str.) »Marksizam i kršćanstvo« s podnaslovom »Razgovor s dr. Brankom Bošnjakom, piscem knjige Filozofija i kršćanstvo« (naklada »knjižnica Hrvatske revije«, München-Barcelona).

Dominikanac prof. dr. Tomo Vereš (1930) u knjizi »Pružene ruke« (FTI, Zagreb, 1989) piše: »... Za Branka Bošnjaka, a i za druge, kršćani moraju prethodno ispuniti neke uvjete da bi mogli biti prihvaćeni kao sudionici u dijalogu. Morali bi, barem, zastupati neku demitiziranu religiju. Njihova bi vjera trebala biti što je više moguće lišena sadržaja. Ako ne odobravaju marksističku nauku o izrabljivanju i ako vjeruju u osobnog Boga, njihova se vjera proglašava privatnom pobožnošću, otuđenošću, iracionalnošću i, zato, opijumom. Ideološki stav prema takvim kršćanima ne može biti dijaloški stav, već samo stav političke borbe« (str. 50). U knjizi »Filozofsko-teološki dijalog s Marxom« (FTI, 1. izdanje 1973. godine; 2. izdanje 1981. godine) Vereš nakon konstatacije da je prema Marxu puka teorijska kritika religije i racionalističko razračunavanje s teizmom i kršćanstvom pripadaju prošlosti ateizma, pripominje: »Voljeli bismo da B. Bošnjak ne zamjeri onima koji dobivaju dojam da njegovi radovi o kršćanstvu (*Filozofija i kršćanstvo* i *Grčka filozofska kritika Biblije*) idu za uskrisivanjem takva povijesno prevladanog ateističkog pristupa kršćanstvu« (str. 268).

Druga Bošnjakova knjiga, koja je uzburkala kršćanske intelektualce, »Grčka filozofska kritika Biblije«, tiskana u ozračju veće snošljivosti, potaknula je brojna reagiranja. Koliko pamtim najprimjerenije, upravo magistrarno, bilo je ono glasovitog bibliicista isusovca prof. dr. Albina Škrinjara (1896-1988). Blagim dijaloškim tonom, suptilnom egzegetsko-hermeneutičkom raščlambom pokazao je neutemeljenost Kelzosoze (Celzove) i Bošnjakove kritike. Drukčijim, vehementnim stilom i britkom argumentacijom, također poznati bibliicist,

franjevac prof. dr. Ljudevit Rupčić (1920.) osporava knjizi bilo kakvu znanstvenu vrijednost, što se vidi već po naslovu: »Samoubojstvo jedne kritike ili, Grčka filozofska kritika Biblije«. Rupčić smatra: »Bošnjakova knjiga je bez sumnje antireligiozna, ali je više antifilozofska. Upravo zato što je antifilozofska, postala je antireligiozna...« (»Dobri pastir«, 1972, str. 179-202) Zacijelo je bilo još replika, ali njih se ne sjećam.

Sam autor nije se na to mnogo obazirao. Osim povoljne ocjene dijaloga s o. M. Škvorcem, za ostale kritike kaže: »... No o toj mojoj knjizi (»Filozofija i kršćanstvo«, opsaka I.S.) pisano je dosta i pod utjecajem teoloških strasti. Tada se cijela stvar mijenja i teško dolazi do sadržajnog razgovora...«. Za knjigu fra. dr. Kvirina Vasilja ustvrđuje: »... Cijela je knjiga u biti teološki monolog koji polazi od apriornih sadržaja dogmi i što se tome suprotstavlja (u ovom slučaju moja knjiga) je dokaz za jeftinu dijalektiku, sofizme i nerazumijevanje problema...« (»Filozofija i kršćanstvo« 2. izdanje, str. 415-416) Ni u njegovu suvremenom životopisu u 2. svesku »Hrvatskog biografskog leksikona« u *Literaturi* ne navodi se ni jedan napis autora koji su s kršćanskog stajališta reagirali na Bošnjakove stavove.

U prethodnom historističkom osvrtu, nadam se, da sam ocrtao ozračje u kojem je došlo do oštre konfrontacije Bošnjaka i kršćanskih mislilaca, te uzroke uzajamnog zazora i nepovjerenja, što ih »Povijest filozofije« nesumnjivo neće ublažiti. Moglo bi se reći da je od svih marksističkih filozofa B. Bošnjak bio najotvoreniji za dijalog (i u zemlji a osobito u inozemstvu sudjelovao je kao vrlo cijenjeni predavač i sugovornik na mnogim simpozijima i raspravama o religiji). Tako je i na simpoziju FTI-a 2. i 3. prosinca

1983. »Razum i vjera pred pitanjem o smislu života« održao predavanje *Teizam i ateizma u formulaciji Bog je mrtav* i sudjelovao u debati (OŽ, br. 3/4, 1984). Protuvjerskim radikalizmom inverzivno je djelovao na kršćanske mislioce (filozofe, teologe, sociologe) prisilivši ih da se s efemernih »neteoloških« putovanja vrate bitnim problemima: Bog, Krist, Crkva.

Pomno čitajući »Povijest filozofije« (moram priznati da sam u to uložio mnogo vremena, veliki psihički napor i intelektualni napor u težnji da shvatim i u suvislu cjelinu povežem nebrojene njezine raznovrsnosti) da bih je *prvo* sam shvatio i *drugo*, eventualno, obavijestio druge o njezinom kompleksnom zdanju. Asocijativno sam skretao s glavnog puta, jer su mi se javljale različite reminiscencije poput prethodnih, koje – ako išta – ilustriraju dva mentaliteta suprotstavljena jednako i u komunističkom i u postkomunističkom razdoblju. Pri čitanju i u potonjem razmišljanju nametnula su mi se neka pitanja i zapažanja. Bez umišljenosti da ih razriješim, jednostavno ću ih iznijeti: Slažem se s mottom, preuzetim od S. Kierkegaarda: »U svijetu duha obmanut je onaj tko se sam obmanjuje.« Ne isključujući da se to dogodilo i meni, držim da se to mnogo puta dogodilo i Bošnjaku, najviše zbog ideoloških (marksističkih) preduvjerena i fiksacije, posebice u odnosu prema religiji. On bezrezervno prihvaća Marxove tirade o svemu što se tiče »vjerskih utvara«, religije kao izopćene svijesti o svijetu«, »opće teorije onostranosti«, »uzdaha potlačnog stvorenja«, »opijuma naroda«, pa da je borba protiv religije, dakle, posebno borba protiv onoga svijeta, čija je duhovna aroma religija« da »pošto je iščezao onostrani svijet istine, uspostavi istinu ovoga svijeta«.

I dalje: »Ateizam kao ukidanje religije bio bi oblik teoretskog humanizma /.../ Ateizam i komunizam bili bi oblici posredovanog humanizma...« Bošnjak, doduše, dodaje: »Čovjek se ne određuje ni po teizmu ni po ateizmu, jer to nije bit odnosa. Čovjek je biće teorije i prakse i aktivan stvaralac svog života u procesu cjelokupne proizvodnje /.../ I nakon izvršenih socijalnih promjena religija može postojati kao oblik uvjerenja i preuzimanja eshatoloških nada, već samim tim što je čovjek po prirodi smrtno biće...« Kolika »velikodušnost«! Izričito prihvaća (barem deklarativno) »Marxovo shvaćanje o odnosima baze i nadgradnje (ideja historijskog materijalizma), pri čemu se društveni i ekonomski odnosi shvaćaju kao osnova (baza) egzistencije, a na toj osnovi slijedi, u biti kao izraz toga, duhovna nadgradnja (Überbau). Tu ne bi bila izuzeta ni filozofija, jer i filozofija je izraz duha vremena i prilika u kojima nastaje...« (Knjiga I, str. 34). No comment! – kako bi rekli suvremeni diplomati.

Koliko sam razumio, Bošnjakovo poimanje povijesti filozofije i filozofije povijesti (»filozofija filozofije«) zapravo je stari hibrid Hegela i Marxa (garniran začинима Sartreova egzistencijalizma, Althusserova strukturalizma, Blochova utopizma). Marx je, naime, Hegelovu dijalektiku, koja da je »dubila na glavi«, obrnuo na noge, da bismo u mističnom omotu otkrili normalnu jezgru«. Tako je »izvan mističnog omota« Hegelov panteizam dosljedno ateizam.

Čudno je da autor za čiju bi se problematiku moglo reći da je znatnim dijelom preuzeta iz poklada »preambula fidei« s visoka i žučljivo govori o teologiji i teozizmu, iako su i mnogi njegovi učitelji (npr. Feuerbach, Hegel, Heidegger, pa čak i Staljin) početno

bili teolozi. Neobično je i to da on koji se puno bavio »religiologijom« nije osjetio potrebu da se dublje i sustavnije uputi u teologiju. Bilo bi manje pamfletizma, više ozbiljne kritike. Tako bi izostala i ona sofistička »egzegeza« o sv. Pavlu koji da »ne misli u sferi logike«.

»Povijest filozofije« zagrebačkog profesora u cjelini slična drugim takvim dijelima, kompozicijom poprilično različita od njih. Po mnogo čemu je hrestomatija opusa raznih filozofa, a najviše samog autora. Mnogi su njegovi tekstovi u modificiranom obliku, preneseni iz drugih njegovih djela, što je negdje naznačeno a drugdje nije (npr. kod Tome Akvinskog, kod Heideggera). U žanrovskom određenju, najprimjereniji bi termin bio *summa* filozofsko-teoloških pitanja, tako i običnom tehničkom smislu: zbroj, skup.

Čini se da se pisac nije posebno brinuo o sistematizaciji, da nije vodio brigu o povijesnom slijedu *prije* i *poslije*, nego išao za svojim sintezama. Npr. Karla Poppera, ideologa Otvorenog društva (poznatog po odbacivanju Marxa kao »lažnog proroka« i aforizmu: »Svaki pokušaj stvaranja raja na zemlji«, stvara pakao), namjesto u III. knjigu smjestio je u I. Problem je i njemu bio: kako uskladiti zahtjeve dvaju metiera-povjesničarskoga i filozofskoga. Snalazio se, ali je uspio da njegovo djelo bude i filozofsko i zanimljivo. Suhoparne rasprave osvježuje anegdota, pričicama i aforizmima. Odlika mu je što obilato prepušta samim filozofima da filozofiraju, tako da čitatelj, neovisno o autoru – komentatoru, može stvoriti vlastiti sud o filozofu i njegovoj filozofiji. Osobito smeta »uporabnoj vrijednosti knjige« što nema kazala problema, pojmova, stvari; izostavljanje sustavnog popisa vrela, li-

terature, bibliografije. Velike su to manjkavosti za djelo takvog obujma i visokih pretenzija. Znam da su pravopis, izbor leksika i nazivlja stvar i dogovor konvencija pa ne bih htio cjepidlačiti, ali u malim sredinama, osjetljivim na svoje oblike, treba u tome biti delikatan a ne tvrdoglavi. I u tome Bošnjak odstupa od uobičajenosti. Iako je većinom prihvaćao kroatizme, promaknuli su mnogi oblici istočne (točnije srbijanske) varijante.

I u nazivlju i u pisanju imena. Neobično je da zagrebački religiozolog citira Bibliju prema Vuk-Daničićevu prijevodu.

Bošnjakovo djelo uzburkalo je mnoge svijesti i savjesti. Zašto i kako? – čini mi se da se može zaključiti iz mog izvještaja. Dublje, studijske, kritične analize i odgovore treba da daju za to kvalificirani kršćanski filozofi i teolozi. Oni će, neosporivo, to učiniti. Dostojno i kvalitetno. U međuvremenu upozorio bih: Pa mi već imamo sve relevantne odgovore na uznemiravajuće pitanje u neprocjenjivo vrijednom djelu pokojnog o. Mije Škvorca: *Vjera i nevjera, Problem naših dana i Misterij naših duša* (FTI, Zagreb, 1982, 709.

str.)! Kao da je anticipirao Bošnjakovo djelo, on je njemu i nama odgovorio (povjerljivo, gotovo tiho /.../ da ne bude osuda, da ne bude okrutno, da ne bude neuvjerljivo..!? On je tu pred nas, pred ljude naših i budućih dana - dubokom misaonošću, zadivljujućom erudicijom, dramatičnom uzemirenošću, lirskom proćućenošću - iznio svu genezu i korijenje nevjere. Ponore i dramu. Njegov dinamizam i slabosti: Reljefnom panoramom, u kojoj »vjera nije uvijek nezamračeno sunce«, nezaboravni o. Škvorc pomogao nam je i u ovim trenucima mračnih oblaka.

Hegelove alegorije o letu Minervine sove koji počinje u sumrak, bojim se da ne postane očajni »Let preko kukavičjeg gnijezda«. Stoga se ne bih suglasio s autorom bilješke na omotnici da će knjiga »zasigurno značiti velik događaj na polju hrvatske filozofije i hrvatske kulture općenito«. Naprotiv, ona je iskorak iz koncepta hrvatske filozofije, tradicijske i aktualno kršćanski inspirirane i ozračje hrvatske kulture, usmjerene i uzdignute prema Onostranom.

Ivo Sečkar